

МАТА ХАРІ ЛИПОВЕЦЬКОГО ПОВІТУ (історичний нарис)

"Мені зараз 62 роки. З них майже 40 років я є ворогом більшовизму і Радянської влади. Моїм ідеалом була, є і буде до останнього мого подих монархія. В ім'я цього ідеалу я сорок років тому пов'язала своє життя з царською охранкою, будучи її крупним агентом..."¹.

З протоколу допиту заарештованої Ляховської Є.А. від 10.12.1943 року.

Її заарештували пізно увечері, рівно через місяць після звільнення Києва від фашистів. Сусідка по комуналці Антоніна Печенко, лякливо кутаючись у обірвану і брудну фуфайку, ледь зрозуміла, що їй тлумачить молодий офіцер державної безпеки. Нарешті до неї дійшло – їй наказують бути понятого під час обшуку у тітки Фросини. Промайнула ехидна думка, що ж вони знайдуть у цьому помешканні, де спокон віку окрім клопів і тарганів нічого не було.

Стара і хвора сусідка Дахно, теж запрошена понятого, звично (для неї ця процедура була вже відомою) вмостилася на скрипучому стільці і уважно вслухалася у слова начальника.

Та й справді, що тут було шукати – усе ж на очах. Кілька німецьких часописів, якісь папірці, певно, старе листування, бо аж пожовкли від часу – й усе. Швидко склали протокол обшуку, описали майно.

- Буде конфісковане у власність держави. Слідкуйте, щоб нічого не зникло, – буркнув офіцер.

Спадок державі був аж нікуди. У графі "якість" – шість записів одного й того ж слова "старий", "стара", "старі". А описано найзвичайнісінькі: шафа, столик, табуретки, обідраний диван, кухонна шафа і плетена корзина для сміття. "На цьому держава не розбагатіє," – думала Печенко, старанно виводячи свій підпис під переліком "заарештованих" речей і зобов'язанням зберігати їх.

- Коли ж назад повернеться, – насмілилася запитати Антоніна, коли тітку Фросину виводили на вулицю, – коли назад чекати?

Фросина Андріївна здивовано глянула на неї: "Невже не розуміє, що ця дорога без вороття?". А потім здогадалася, що не співчуття штовхнуло сусідку на запитання. Вона вже давно поглядала на кімнату старої, аби вселити туди рідню, що на голові у неї тупцює. Ось, нарешті, і дочекалася!

Відповіді, звичайно ніхто не почув, бо її не було. Лише гупали глухі кроки на східцях, а далі – затихаючий гуркіт двигуна у нічній порожнечі Воздвиженської вулиці, що коротеньким штрихом перекреслює старий Поділ, вливаючись у Верхній Вал.

Арешт не став несподіванкою для пані Литославської. Вона готувалась до нього вже чверть віку, ще з того часу, коли, тікаючи від всемогутнього і

всезнаючого чека, у черговий раз змінила прізвище і навіть помолодшала на десяток років. Севастопольський священник Василькіоті у 20-му році врятував її, подарувавши паспорт померлої прихожанки Ефросинії Ляховської.

Вона відчувала, що врешті-решт буде викрита, але й знала, що так просто чекістам не здасться.

Слідчий: Коли і навіщо ви придбали морфій?

Литославська: Усі роки існування Радянської влади я зберігала у себе морфій, боячись викриття і арешту як агента царської охоранки. Я твердо вирішила: якщо це трапиться – прийму морфій замість отрути, але живою у руки радянського правосуддя не дамся.

Доля зле пожартувала з нею, примусила ковтнути отруту зовсім в іншу хвилину, коли, здавалося, не було жодної небезпеки, бо ж викриття перед фашистами, що окупували Київ, зовсім її не лякало. Вона навіть пишалася тим, що завжди залишалася залятим ворогом Советів. Та про отруту – пізніше.

Відверто кажучи, під старість вона почала потихеньку забувати свої справжнє і фальшиві прізвища, псевдоніми, явки і конспіративні квартири. Вкарбувалося назавжди у пам'ять інше: дворянське походження, численні сановиті родичі та жага помсти за зруйноване більшовиками минуле.

Але яку дивовижну властивість має пам'ять! Марію Миколаївну (на той час ще Фросину Андріївну) викликав до кабінету директор музею імені Т.Г.Шевченка Яків Якович Галайчук.

- Німецька влада терміново запросила біографії усіх співробітників музею, якщо вони хочуть і надалі працювати у ньому, – заявив він, посилаючись на розпорядження відділу культури і освіти Київської міської управи. – Даю вам на роздуми одну добу. Вважаю, що боятися вам нічого. Будемо разом будувати нову Україну – без більшовиків.

Слідчий: Чому ви у автобіографії, поданій до створеного німцями відділу освіти і культури міської управи повідомили про ваш минулий зв'язок з царською охоранкою?

Литославська: З початку окупації у Києві поширювались чутки про те, що буде створено незалежну українську державу з монархічним устроєм. Говорили також, що у Берліні перебуває князь з дому Романових, який очолить українську монархічну державу. Складаючи свою автобіографію, я... мала надію, що монархічна українська держава врахує мою багаторічну боротьбу з революційним рухом на захист монархії. Повіривши німецькій пропаганді, я вважала, що більшовики вже ніколи не повернуться і Радянська влада в Україні не відродиться, тому мені не потрібно було більше ховатися під чужим прізвищем.

Того грудневого дня сорок першого року всю ніч сиділа Марія Миколаївна над аркушами паперу. Вона писала автобіографію.

Так от, щодо властивості пам'яті... Перед очима пропливали, здавалося, назавжди забуті картини. Охайний будинок у містечку Липовець на Київщині

². Завжди заклопотаний батько Микола Савович Литославський – губернський секретар Київського губернського управління – суворо вичитує їй за дитячі пустощі. А мама – така лагідна і красива – із шляхетного роду Томашевських – поволі тане від сухот, які підхопила невідомо де. Марійка весь час допитувалася, чи мама, бува, не донька біблейського Адама і чому у неї таке дивовижне ім'я Олімпіада. Відповіді їй не влаштовували, і вона бігла напроти, до тіточки Марії Адамівни. Її чоловік Олександр Миколайович Цельман, підполковник, Липовецький міський голова, смішно рухаючи вусами і лоскочучи ними Марійку, розповідав їй все-все, хоч вона зовсім його не розуміла. Друга тітка у дитячі Марійчині роки мешкала у Києві і лише зрідка з'являлася у Липовці у супроводі чоловіка – ошатного генерал-майора Новицького, начальника Київського губернського жандармського управління. Та найпростішим і найпривітнішим був дядько Микола Адамович Томашевський, поліцейський пристав Старокиївської дільниці Києва.

- Боже, а ще ж забула хрещену матір Словйову-Ларіонову, фрейліну двору Його Величності імператора. Дай Бог пам'яті, як же її звали?

Але згадати ім'я фрейліни так і не змогла, як не напружувала свою колись блискучу пам'ять. А було ж раніше! Не потрібен був записник чи фотографія. За складеним нею словесним портретом жандарми розшукували і найконспіративнішого революціонера. А як накрили друкарню! Була ж горобина ніч, темно, як у склепі, але вона запам'ятала тоді вулиці і провулки, узвози і навіть окремі дерева. Потім чітко все це відтворила в агентурному повідомленні. І ось уже готова схема, як дістатися до друкарні. Йдіть і беріть!

Згадала й про чоловіка, хоч був він у неї, хай Бог вибачить, ні риба, ні м'ясо. Скнів у тому Липовці діловодом земської управи, доки не витягла його з того багна, зробивши справжньою людиною. Став же, врешті-решт, її Котенко Єрмолай Каленикович (он як зараз величає!) поліцейським приставом у Ялті, а в громадянську війну доріс до капітана контррозвідки штабу генерала Слащова. І далі пішов би з її допомогою, аби не революція і не розстріляли його чекісти у двадцятому році. Саме цей привід (розстріл чоловіка) Литославська використала, пояснюючи, чому вона ховалася під чужим прізвиськом.

Слідчий: Ваша відповідь досить нещира. Ми маємо документальні дані іншого характеру. Вимагаємо дати правдиву і повну відповідь по суті.

Литославська: Я розповім вам усю правду, по-перше тому, що ще з перших днів звільнення Києва я здогадувалася, що до вас потрапив документ, який викриває мене. Його написано особисто мною під час окупації. По-друге, я вже втомилася протягом 23 років ховатися за чужим прізвиськом і жити всі ці роки під постійним страхом викриття, чекаючи арешту... Я, справді, ворог більшовизму і Радянської влади...

У камері слідчого ізолятора холодно і незатишно. Та й який може бути затишок у в'язниці, де стіни підпливають вологою, і, здається, що навіть каміння плаче.

Не вперше її кидали у застінок. Пам'ятає, як у Одесі 1908 року теплої вересневої ночі у готель, де вона мешкала, знаходячись "у маршруті" по розробці одеських есерів, увірвалися жандарми. Вони перевернули все, що могли, переглянули кожну річ, що потрапляла до їх рук, порпалися навіть у нижній білизні. Вусатий жандарм вимагав добровільно видати зброю, літературу і "иные революционные предметы". Не знайшли анічогосінько, заломили руки і відправили до буцегарні, де вже перебували її "друзі по зброї". Жандарми були сліпими виконавцями. Звідки їм було знати, що...

Литославська: ...у день мого від'їзду до Москви мене несподівано викликав на явку Левдіков³ і заявив, що до Одеси має прибути Государ імператор Микола II, у зв'язку з чим буде проведено очищення міста від революційних елементів. Будуть арешти, і з метою моєї зашифровки як агента охоранки вони сьогодні вночі мене заарештують. І дійсно, цієї ж ночі мене забрала жандармерія і відправила до в'язниці. Знаходячись там, я побачила серед в'язнів багатьох моїх знайомих...

Та все ж у одеській в'язниці їй було набагато спокійніше. Вона знала, що це гра, і за кілька місяців по тому її звільнять, щедро компенсуючи зеківські незручності і направивши знову полювати революціонерів. За характером вона була справжньою авантюристкою, рвалася до бою, шукала пригод, які породжували б у душі і серці лихоманку боротьби і ризику.

Ще з дитинства Литославська не могла всидіти на місці, її весь час витягували то з ставка, то знімали з височенного дерева, то відбирали сірники, якими вона намагалася спалити будинок. Залишившись у ранньому віці сиротою, потрапила на виховання до пансіонату графині Левашової, одночасно навчаючись у Фундукліївській жіночій гімназії. Саме там, копіюючи героїв пригодницьких романів, впала з даху і зламала собі ногу, залишившись трохи кульгавою на все життя. Та навіть ця пригода не зупинила її устремлінь до авантюр.

По закінченні гімназії, готуючись до поневірянь у справжній війні, про яку повсюдно говорили, гартувала свою волю у Мар'їно-Благовіщенській общині сестер милосердя. Минали роки, а війна не розпочиналася. Гаряча кров штурхала у груди, енергія не знаходила виходу.

Слідчий: Викладіть обставини, за яких ви стали агентом царської охоранки.

Литославська: В той час я часто бувала у сім'ї начальника Київського губернського жандармського управління генерал-майора Василя Дементійовича Новицького, мого родича. Як своя людина у цьому середовищі нерідко була свідком розмов співробітників жандармерії і поліції про боротьбу з революційними партіями, про викриття підпільних груп революціонерів і т.ін. Тоді я ще не розуміла добре політичні події, революційний рух. Але, начитавшись детективних романів і будучи характером енергійною та авантюристичною, мені хотілось особисто брати участь у розкритті злочинів... Звернулася з проханням про це до

начальника кримінально-розшукового відділу у Києві Рудого, але той роз'яснив, що мені, як вихованій баришні, буде надзвичайно важко і неможливо обертатися у кримінально-злочинному середовищі. Враховуючи моє виховання і особисті зв'язки, було б доцільніше спробувати свої сили по лінії політичного розшуку. Враховувавши цю пораду, звернулася з проханням до генерал-майора Новицького. Вислухавши мене, він категорично відмовив. Теж сказав, що це не справа добре вихованої дівчини, що це пов'язано з великим ризиком для життя. Він ні за що не погодиться, щоб його родичка стала на цей шлях.

Але я від свого задуму не відмовилась і продовжувала шукати шляхи його здійснення. Весною 1903 року до Києва прибув на посаду начальника охоронного відділення жандармський ротмістр Спиридович ⁴ з яким я познайомилась у домі Новицьких. Деякий час по тому... висловила йому своє бажання взяти безпосередню участь у розшуку революціонерів, що перебувають у підпіллі.

Відтоді розпочалася агентурна кар'єра Литославської. Спиридович ретельно вивчав її якості і навчав роботі у революційному середовищі. Правда, він попередив Марію, що робота на лінії політичного розшуку пов'язана з величезним ризиком. Найменша необережність – це смертний вирок тієї організації, у яку вона потрапить, будучи агентом охоронного відділення. Йшла копітка професійна підготовка. Адже вона повинна була не лише добре вивчити усі програми, методи і способи діяльності революційних течій та організацій, а й навчитися конспірації, володінню зброєю, шифруванню, філерській справі тощо. Чого тільки вона не вчила за ці п'ять довгих місяців під безпосереднім керівництвом Спиридовича. Тричі на тиждень вони зустрічалися на конспіративній квартирі. І кожного разу Спиридович приймав залік з тої чи іншої дисципліни.

Для неї вже не було таємницею, хто вони такі – соціал-демократи і есери, бундівці і дашнаки, їй утовкмачили, що вони злочинно руйнують господарський і політичний розвиток Росії, підпилюють основи існуючої монархії. Вони ставали ворогами не лише Імператора, а її власними. У день "випускного іспиту" Спиридович остаточно упевнився, що вона дуже хороша учениця. Та все ж, закінчивши розмову і поздоровивши її, шеф охоранки запропонував їй ще раз оцінити ту небезпеку, яка чекала на Марію на тернистій агентурній ниві.

Литославська: Пам'ятаю, що він дуже настійно вимагав подумати і з особливим наголосом підкреслював небезпеку, що чатує на мене. Я заявила у відповідь, що думати вже про це нічого, бо твердо вирішила присвятити себе активній боротьбі з внутрішніми і зовнішніми ворогами Росії – революціонерами...

Минуло понад три тижні, і Марія Миколаївна не знала, куди себе подіти, адже сигналу від Спиридовича не надходило. Нарешті, виклик відбувся. З'явившись у призначену годину на конспіративну квартиру, він

знову запитав, чи не роздумала, бува, вона стати до секретної служби. І почув тверду, упевнену відповідь-згоду.

Вони міркували, у якому середовищі працювати. А вона ще раніше вирішила – есери. Ці гнанці були найбільш активною силою у державі, вчиняли один за одним відчайдушні, іноді безглузді терористичні акції, виходить, були найбільш небезпечними для царизму. Але попри те, її найбільш приваблювала робота ризикова.

Спиридович вручив їй паспорт на ім'я Михайлової Марії Миколаївни і перевів у нелегали. Відтоді вона стала секретним агентом "Рейтарською" з окладом сто рублів на місяць. Вона повинна була забути всіх – нареченого, непоказного діловода земської управи Липовця Єрмолая Котенка, великосвітські розваги і бали, забезпечене і безтурботне життя. Замість цього – поневіряння і безсонні ночі, фанатики-терористи, паролі, явки і щохвилинне балансування на межі життя і смерті.

Проникнення в організацію есерів було відпрацьовано Спиридовичем до найдрібніших деталей. На Диміївці, на околиці міста, жив чоловік, причетний до революційної діяльності. Підробляв малярством. У нього завжди кучкувалася студентська молодь, фрондуєча інтелігенція та й просто люди без роду і племені. "Рейтарська" замовила йому свого портрета і позувала кожного дня по кілька годин, одночасно знайомлячись з відвідувачами, її увагу привернули двоє студентів і курсистка, вороже налаштовані до царизму.

Слідчий: Як ви виконали це перше завдання?

Литославська: Діючи згідно з щоденними вказівками Спиридовича, я познайомилася з ними. Це були: Галина Дзенкевич – курсистка, що тяжіла до соціал-демократів, і два брати Крачмер, один з них В'ячеслав – есер, а другий – Федір – соціал-демократ. Обидва були студентами університету. Повертаючись до міста, вони, не зважаючи на мою присутність, розмовляли про політичну роботу в гуртках. Мене теж спитали, чи вхожу я у якийсь з революційних гуртків, що мені відомо про революційні течії тощо. Я прикинулася профаном, хоча знала, мабуть, більше їх трьох разом взятих... Галина того вечора ночувала у мене (Спиридович перевів її на конспіративну квартиру, де вона була цілковитою господаркою – Авт.) і доклала усіх зусиль, щоб залучити мене до соціал-демократів. Але я, маючи завдання увійти до есерівського підпілля, і того вечора, і пізніше під різними приводами відмовлялася. Взяла курс на В'ячеслава Крачмера.... Ці плани, врешті-решт, здійснилися.

За півтора місяця "Рейтарська" стала своєю людиною серед есерів. На квартирі Крачмера доповідалися різні реферати, виникали гарячі суперечки. Про кожного з учасників вона детально повідомляла Спиридовича. Її зустрічі з ним відбувалися двічі на тиждень якщо не виникало щось термінове. Шеф був задоволений роботою талановитої агентеси. І вона вперше отримала від охоранки грошову винагороду.

Слідчий: У яких розмірах?

Литославська: 3 жовтня 1903 року мені поклали щомісячно 100 рублів. А потім, коли я, як агент охоронного відділення вже працювала у Москві і Санкт-Петербурзі, мені виплачували по 150 рублів кожного місяця.

За порадою Спиридовича, вона влаштувала у себе на квартирі зустріч нового, 1904 року. Це був вдалий тактичний хід. Невдовзі В'ячеслав попрохав згоди організувати у неї в домівці конспіративну квартиру, на що отримав згоду.

Слідчий: Чи довго ваша квартира використовувалась як конспіративна?

Литославська: Як конспіративна моя квартира використовувалася в 1904-1905 роках. Багато пройшло через неї нелегальної революційної літератури, яку доставляли за паролем есери-підпільники Києва та інших міст. Про кожний транспорт я доповідала Спиридовичу. Він якось сказав мені, що за мою квартиру ведуть постійний нагляд філери, тому мені не слід цікавитися прізвищами прибулих. Мені відомо, що багатьох з цих людей було заарештованої В'ячеслав розповідав, що у Києві з безпекою все гаразд, а ось у дорозі чи в іншому місті ці люди провалювались.. Внаслідок того, що на моїй квартирі не було жодного випадку провалу, вона вважалася серед підпільників найбільш надійною, Крачмер весною 1905 року попередив мене, що на квартиру буде завезено зброю... Незабаром почала надходити зброя, головним чином з Фінляндії. В'ячеслав попереджував мене за день-два до прибуття транспорту зі зброєю, а я, в свою чергу, повідомляла про це Спиридовича... Бували періоди, коли у мене вдома зберігалися сотні револьверів, вибухові речовини, піроксилінові шапки, бікфордів шнур.

В'ячеслав Крачмер привів до "Рейтарської" члена комітету київських есерів Марію Платонівну Рейнбот. Ця мужня жінка була професійною революціонеркою. Покинувши свого чоловіка, члена судової палати Санкт-Петербурга, і забравши дітей, вона приїхала до Києва і перебувала на нелегальному становищі. На квартирі у Рейнбот "Рейтарська" познайомилася з Вірою Василівною і Василем Васильовичем Водовозовими, подружжям, яке входило до есерівського комітету. Водовозов був відомим публіцистом того часу, бунтарем, для якого не існувало авторитетів.

Спиридонович попередив свою агентесу, що то є досвідчені конспіратори, вони ретельно перевіряють кожний свій зв'язок, потрібна надзвичайна обережність у спілкуванні з ними, щоб не "проколотися". Вона суворо дотримувалася відпрацьованої лінії поведінки. Формально "Рейтарська" не була членом партії, адже бути пов'язаною партійною дисципліною не входило у розрахунки Спиридовича. Він весь час навчав, що вона повинна бути людиною, яка співчуває есерам, але організаційно не залежить від рішень партії. Вона поводи́ла себе так, що есери не могли обійтися без її допомоги, хоча була у статусі співчуваючої. Досить того, що вмiла добиватися довір'я і прихильності потрібних охранці людей. Це давало

Спиридовичу можливість практично безболісно вивести її з оперативної розробки на випадок вжиття радикальних заходів проти терористів.

Так воно і трапилося наприкінці 1905 року після поразки революції і масових арештів її активних учасників. Ніхто із заарештованих есерів не виказав "Рейтарську", по-перше, тому, що вона не була партійкою, а по-друге, маючи цілковиту впевненість у тому, що можна використовувати її у майбутньому.

Рейнбот, Крачмер і Водовозови зуміли уникнути арешту і знову залучили "Рейтарську" як зв'язківця есерівського підпілля і надійну утримувачку конспіративної квартири. Вони щиро вірили у її мужність і відданість революційним ідеалам.

Вже з лютого 1906 року вона поновила агентурну роботу. Кожного вечора на розі Хрещатика і Прорізної її чекав зв'язківець Спиридовича. Вони називали його "Червоною шапочкою". Особистих зустрічей зі Спиридовичем практично не відбувалось із міркувань суворої конспірації і достатнього досвіду, якого набула агентеса. "Червона шапочка" терпляче чекав появи симпатичної баришни щодня в обумовлені години, брав агентурне повідомлення, яке за кілька хвилин потрапляло на величезний зелений стіл ротмістра.

Вона блискуче провалювала партійних функціонерів і транспорти, нелегальні друкарні та конспіративні квартири. Так само талановито зіграла вона свою роль, відвівши замах на генерал-губернатора Києва Курлова.

Литославська: Під кінець 1906 року у Києві було заарештовано видатного члена партії есерів Віктора Леонт'єва..., який прибув до Києва із спеціальним завданням і провалився тут у результаті зради. Я повідомила про його завдання помічника начальника охоронного відділення капітана Кулябка, який санкціонував мій офіційний вихід на Леонт'єва (Спиридович у той час лікувався за кордоном після тяжкого поранення, яке отримав 1905 року після замаху на нього, про що "Рейтарська" попереджала, але він не сприйняв цього серйозно. – Авт.) ... Потім я протягом кількох місяців зустрічалася з Леонт'євим у в'язниці, організувала йому передачі. Весною 1907 року звільнений Леонт'єв оселився у мене... У цей час до Києва з Петербурга із завданням організації прибула член ЦК партії Ганна Фрідріхівна Гайнц, з якою мене познайомив Леонт'єв. Я закріпила це знайомство, вважаючи, що у подальшому воно мені як агенту охоранки знадобиться. Дійсно, пізніше у Петербурзі та особливо у Фінляндії і Леонт'єв, і Гейнц були для мене дуже корисними.

У Києві арештів підпільників, які особисто знали "Рейтарську", за деякими винятками (як той же Леонт'єв – Авт.), не відбувалося, її берегли від провалу як дуже цінного і перспективного агента. Та відсутність досвідченого Спиридовича все ж давалася взнаки. Хтось із есерів у розмові пожартував, що Марія "замовлена від арештів". Для Марії Миколаївни цього вже було досить, щоб вжити заходів. Кулябко терміново маршрутував її до Одеси, охранка якої

вже кілька місяців запрошувала агентесу до себе. Привід знайшли легко – у "Рейтарської" дійсно значно погіршився стан здоров'я, і вона потребувала активного лікування.

Марія Рейнбот повірила у хворобу Михайлової. Дивлячись із співчуттям на її змарніле обличчя, вона порекомендувала їй полікуватися в Куяльнику і дала явку до есерки Емілії Яківни Теріоні, яка утримувала явочну квартиру для приїжджих есерів.

Отак у Одесі, вже під новим псевдонімом "Петербурзька", почала лже-Михайлова свою ризикову роботу. Налагодивши зв'язок з начальником охоронного відділення полковником Володимиром Олександровичем Левзиковим, з толовою пірнула "у революцію"... Левзиков був надзвичайно задоволений новим придбанням, адже кілька місяців тому провалилася його агентеса, про яку він розповідав у Києві Спиридовичу і Михайловій. Її хотіли зліквідувати як провокатора, і охрнка Одеси змушена була відправити аж до Женеви, щоб врятувати.

На квартирі Теріоні Михайлова познайомилася з членом одеського комітету партії Миколою Миколайовичем, подружжям Бріоні та іншими активними партійцями.

... У особовій справі агента "Петербурзької" з'являлися все нові і нові записи, що свідчили про її неабиякі успіхи у агентурній роботі. Правда, у особистому житті їй не щастило. Напружене і ризикове життя не дало їй змоги стати матір'ю, хоча офіційно вона побралася з Котенком ще кілька років тому. Вирвавшись на кілька місяців перед пологами до Липовця, вона не знаходила собі місця, знаючи, що її нетерпляче чекають у Москві і Санкт-Петербурзі. Назривала нова хвиля революційного підйому, а вона милувалася прекрасними сільськими краєвидами, поглинала пригодницькі і політичні книжки і карталась бездіяльністю. Пологи сталися невдалі, дитина померла. Це було трагедією для тридцятирічної жінки. Трагедією, яку можна було перебороти лише небезпечними пригодами і авантюрами.

Влітку 1911 року, знову вагітна, що ретельно приховувала від усіх, виїхала з чоловіком до Санкт-Петербурга. Тут на її прохання Спиридович, на той час уже генерал, начальник охорони царського двору, і переведений з Москви фон-Коттен, начальник охрнки Петербурзької жандармерії, влаштували Єрмолая Котенка до реєстраційного відділу департаменту поліції. Фон-Коттен теж не забував агентурних послуг, які Михайлова надавала йому у Москві.

Слідчий: Чи знав чоловік про ваші зв'язки з царською охранкою?

Литославська: Так, знав, бо я, виконуючи завдання, на досить тривалий час виїжджала з дому. Тому змушена розповісти йому, що я є агент Київського охоронного відділення. Пізніше я йому розповідала про деякі завдання, і як я їх виконувала, Зокрема, він був у курсі моєї поїздки до Фінляндії у 1911 році на розшук В.І.Ульянова (Леніна).

Завдання отримала безпосередньо від товариша міністра внутрішніх

справ Росії шефа жандармерії Джунковського, якому вона була відома як досвідчений і перевірений агент. На явочній квартирі він особисто проінструктував її і вручив листа до директора департаменту поліції Білецького з вказівкою надати їй всебічну допомогу в розшуку Леніна.

Вона зуміла під пристойним приводом підняти на ноги усіх есерів, що затаїлися у підпіллі фінського містечка Мустомяки, де орієнтовно перебував керівник соціал-демократів. Але не її вина, що Ленін у той час вже виїхав за кордон, відчуваючи гарячий подих охранки за своєю спиною.

Вислухавши звіт, Білецький попередив "Реноме" (такий псевдонім вона мала у цей період – *Авт.*), що вона мусить терміново виїхати до Києва на виконання спеціального завдання. Туди з усім імператорським двором мав прибути Микола II з нагоди відкриття пам'ятника Олександрю II.

Але зустрівшись у Києві зі Спиридовичем, вона отримала наказ негайно виїхати до Липовця. Це здивувало і образило її. Та ослухатись не наважилася. Спиридович побачив, що вона у такому стані, що ось-ось почнуться пологи. Пам'ятаючи попередню трагедію цієї мужньої жінки, пожалів її, ризикуючи викликати гнів свого керівництва. По кількох днях перебування у Липовці вона знову народила дитину, але мертву. Це було страшним ударом.

Повернувшись до Санкт-Петербурга, вона вже не могла працювати, хоча фон-Коттен і Спиридович постійно зустрічалися з нею і підтримували матеріально. Мабуть (тут можна лише здогадуватися), була у Спиридовича задумка – ввести "Реноме" у оточення Ульянова-Леніна через Іннесу Арманд. На жаль, крім натяків документально це ніде не відтворено. Справа у тому, що на фотографіях Михайлова і Єлизавета Федорівна (Іннес) були схожими, наче сестри, та й характери у обох були авантюрні. Це знав Спиридович. Могла б "Реноме" стати молодшою колежанкою Арманд, а там, хто зна, може й Леніну приглянулася б. Розуму і досвіду їй не позичати, знала французьку мову, ладна пожертвувати їм життям заради ідеї (у 1911 році Арманд перебувала у Лонжюмо, викладала у партійній школі. – *Авт.*).

Та не судилося "Реноме" перевтілитися у більшовичку. Психічний злам після невдалих пологів, зтяжна недуга все більше і більше віддаляли її від агентурної роботи. Бачив це і Спиридович, але не хотів вірити, що лишився блискучого агента. Два довгих роки панькалися з нею він і фон-Коттен. Щомісячні 150 рублів виплачувались агентесі без будь-яких коливань. Та сувора інструкція, врешті-решт, змусила їх припинити субсидії.

Марія Миколаївна іноді вимагала матеріальної допомоги, бо скрутно було жити на зарплатню чоловіка, але отримувала відмову. І тоді вона вирішила...

Великі неприємності звалилися на Спиридовича, яких він аж ніяк не чекав і передбачити не міг. Підряд у трьох числах столичного часопису "Жизнь и суд" за 1914 рік йшла публікація мемуарів з претензійною назвою "Із сестер милосердя в охранку. Щоденник Марії Миколаївни". Автором, зрозуміло, була Михайлова, домовившись у редакції, що не буде розкрито її

справжнє прізвище. Читачі були шоковані – вперше за довгу історію царської спецслужби у щоденнику йшлося про детективну історію справжньої агентеси, яка працювала у середовищі бойовиків-есерів. Коли департамент поліції оговтався і припинив публікацію, вже було пізно. На Спиридовича, фон-Коттена, Єрйомина, Кулябка та інших впало тавро катів революції. Газети підняли галасливу кампанію, щоб дискредитувати їх. А Михайлова отримала від часопису чималий аванс – 500 рублів із обіцяних півтора тисяч.

Профілактували "Реноме" на найвищому рівні, та, щоб замовкла – востаннє надали грошову допомогу у розмірі редакційного гонорару, який вона там не отримала, і призначили Єрмолая Котенка поліцейським приставом, відправивши всю сім'ю до Ялти. Як не хотілось Марії Миколаївні залишати столицю, змушена була їхати.

Мабуть, була якась притягальна сила у цієї жінки, бо, незважаючи на неприємності, Спиридович продовжував листуватися з нею, допоки й сам після цькування з усіх боків змушений був залишити Санкт-Петербург і виїхати до Ялти градоначальником. На початку революційного 17 року викликали його до столиці, а невдовзі він, повернувшись до Ялти, зібрав свої речі та й чкурнув до Туреччини. Що не кажіть, а нюх на революцію у нього був звірячим.

Боячись репресій з боку Тимчасового уряду, Литославська теж втекла до Сімферополя, бо у цей час одна із московських газет опублікувала витяги з її листування зі Спиридовичем. Листи він необережно залишив, тікаючи за кордон. Тут її чоловік надіслав газету "Московские ведомости" за червень 1917 року, у якій було опубліковано список агентів охоранки. Серед них значилася Михайлова Марія Миколаївна. Вона зрозуміла, що прощення їй не буде, але діяла без паніки, холоднокровно. Змінивши кілька прізвищ, вона, нарешті, перевтілилась у Ляховську Єфросинію Андріївну і виїхала до Києва. Там не залишилось нікого, хто міг би її упізнати. Родичів порозкидало по світу, "соратники" по партії ще перебували у Соловках, знайомих і подруг ніколи не мала.

Слідчий: Що ви робили під час німецької окупації?

Литославська: До війни працювала доглядачем у музеї Шевченка, там і продовжувала працювати у перший період окупації. Потім майже півроку була кербудом, а з червня 1942 року знову у музеї, який було перетворено у радіокомітет, на посаді старшої доглядачки технічного персоналу до липня 1943 року. Відтоді, аж до звільнення Києва, не працювала за станом здоров'я.

Після окупації Києва Литославська відчула новий приплив сил. Хоч на старості років вона зможе жити, не оглядаючись, не відчуваючи над головою чекістського меча.

Прочитавши власноручно написану нею автобіографію, німці відразу повірили їй, але, мабуть, не квапились із висновками.

У приміщенні музею комфортно розташувалися професор Берлінського

університету славіст Кох, який чудово володів російською мовою. З ним постійно співпрацював доктор Фель – представник Розенберга. Вони взялися за організацію українських державних установ. Щодня у приймальні професора юрмилися люди, переважно з місцевої інтелігенції, які призначалися на керівні посади. Прибули до Києва з Галиції десь з дванадцять чоловік. Серед них був Дубина, що відразу обійняв посаду інспектора музеїв при відділі культури та освіти. Зустрічалася Литославська з ним часто. Дубина запевняв її:

Як тільки заженуть більшовиків за Волгу, так і буде одразу організованої незалежну українську державу.

Вона збирала по бібліотеках, на прохання Дубини різноманітні закони, рішення і законодавчі акти, на основі яких мали відпрацьовуватися нові закони української держави. Дубин мав намір стати секретарем Державної Ради. Але вже у листопаді сорок першого року його заарештували гестапівці.

Чи була причетна до арешту Дубини Литославська, так залишилося нез'ясованим. Але як свідчать факти, з роботи увільнилась. Через місяць німці довірили їй посаду кербуду. Адже навіть у той час потрібно було стежити за станом будівель, чистотою дворів та вулиць, своєчасною платнею за квартири, пропискою мешканців. Та головне завдання – мобілізувати людей на різні роботи у місті і підбирати остарбайтерів до Німеччини. Все це вона виконувала, як завжди, педантично і акуратно. Складала і передавала до райуправи списки молоді від 14 до 16 років. Правда, виїхало лише троє.

... І знову у протоколах допиту якісь білі плями, ніби хтось навмисне не бажав уточнити, деталізувати факти, які, здавалося, сиділи на язичі. Наприклад, чому полишила й цю роботу? Влітку 1942 року Литославська знову на посаді доглядача у колишньому музеї. Але там уже розташувався пропагандистський німецький апарат – радіокомітет. Вона доглядала за численним технічним персоналом, що обслуговував величезну будівлю. Адже в ній до війни містився не лише музей, а й два наркомати – м'ясо-молочний і будівельний. Охороняли будинок есесівці. Вони безсоромно грабували усе цінне, що потрапляло до рук, крали у співробітників їх власні речі, а ті мовчали, боячись репресій. Лише Литославська систематично доповідала коменданту про ці випадки.

... Шеф радіоцентру Фрайберг був розлючений. У нього теж лопнув терпець, коли почув від неї, що у великій залі, де відбувалися наради, охоронці зрізали шкіру з усіх стільців. Викликавши начальника караульної служби Френзеля, він пообіцяв віддати його під суд за мародерство. Та за Френзелем теж не залежалось. Увірвавшись увечері до квартири Литославської, німці не залишили на старій живого місця. Вона зрозуміла, що далі жити вже нема сенсу. Доповзла до тайничка, взяла з нього смертельну дозу морфію.. Оклигалась у лікарні. Стурбований її відсутністю Фрайберг вчасно спас її від вірної смерті, щоб за кілька місяців опісля вона могла стати перед військовим трибуналом військ НКВС.

Вирок № 411

Іменем Української Радянської Соціалістичної Республіки

1944 року квітня 22 дня

м. Київ

Ляховську Єфросинію Андріївну, вона ж –Литославська Михайлова-Котенко Марія Миколаївна, за сукупністю вчинених нею злочинів за ст. 54-3 з санкцією ст. 54-2 КК УРСР позбавити волі у виправно-трудовах таборах на 10 років із наступним позбавленням прав, передбачених п.п. А, Б, В, ст. 29 КК на 5 років, конфіскувавши все її майно.

Зарахувавши до часу покарання час попереднього ув'язнення, початком відрахування строку вважати для неї 8 грудня 1943 року.

Вирок остаточний, касаційному оскарженню не підлягає.

Головуючий

полковник юстиції Кабаненко.

24 лютого 1992 року Литославська Марія Миколаївна прокуратурою міста Києва реабілітована "за відсутністю сукупності доказів, які підтверджують обґрунтованість її притягнення, до відповідальності". Жодного сліду Литославської М.М. після її засудження не знайдено, подальша доля невідома.

ПРИМІТКИ

¹ Усі цитати, витяги, довідки і т.ін. наводяться з кримінальної справи 68845-ФП, яка зберігається у ДА СБ України.

² Зараз смт. Литовець Вінницької області, райцентр.

³ Левдіков Володимир Олександрович, полковник, начальник охоронного відділення Одеського губернського жандармського управління.

⁴ Спиридович Олександр Іванович, генерал-майор, начальник охоронної поліції царського двору, відомий своїми мемуарами "Щоденник жандарма" про роботу політичного розшуку дореволюційної Росії.

Валерій ОЛІЙНИК